

188 294

TARİHTEN GÜNÜMÜZE
KUR'AN İLİMLERİ
ve TEFSİR USÛLÜ

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkez Kütüphanesi	
Dem. No:	188294
Tas. No:	297-201 TAR.6

İLİM YAYMA VAKFI
Kur'an ve Tefsir Akademisi

© İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi
Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 01

Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü

Editörler

Bilal GÖKKIR
Necdet YILMAZ
Ömer KARA
Muhammed ABAY
Necmettin GÖKKIR

Redaksiyon

Bilal GÖKKIR
Necdet YILMAZ

Grafik Tasarım: TN İletişim

Baskı: Özkan Matbaacılık / İvedik Ankara

ISBN 978-605-5932-27-5

1. Baskı: Ağustos 2009

Yazılardaki üslup ve hukuki sorumluluk yazarlara aittir.

İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi

Molla Hüsrev Mahallesi Akifpaşa Sokak

No:2 34134 Vefa, Eminönü / İstanbul

tel.: 0212. 511 22 90 - faks: 0212. 511 22 90

e-posta: yazakademisi@gmail.com

Mekke Tefsir Ekolünün Ulûmu'l-Kur'an İle İlgili Görüşleri

Nur Ahmet KURBAN

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi

GİRİŞ

Günümüze kadarki sürece bakacak olursak Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına yönelik çok sayıda araştırmanın yapılmış ve binlerce cilt dolusu eserin de yazılmış olduğunu görürüz. Bu sahadaki çalışmalar Hz. Peygamber döneminden uzaklaştıkça daha ciddi olarak benimsenmiş ve çerçeve olarak da geniş bir hal almıştır. Neticede bir o kadar da görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, mezhep ve fırkalar oluşmuştur. Meseleye konumuz açısından baktığımızda Kur'an tefsirinin ilk dönemlerinde her ne kadar Ulûmu'l-Kur'an başlığı altında bir çalışma yapılmamışsa da¹, Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik birçok ilim dalından bahsedilir. Bunlardan bazıları âyetlerin nüzul sebepleri üzerinde durmayı hedeflerken, bazıları muhkem ile müteşabih veya Nâsîh-mensuh ile ilgilenmektedir².

Diğer yandan İslâm coğrafyasının değişik bölgelerine dağılan bilgin saha grubu etrafından ilim halkaları oluşmuş, farklılıklardan doğan ekoller teşekül etmiştir³. Mekke ekolü, Medine ekolü ve Irak ekolü bunların en önemlile-

¹ Daha fazla bilgi için bkz. Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s.12-13.

² Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *İslâm'da Kur'an*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1988, s.111, 112.

³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, 1/141.

rindendir⁴. İlerleyen süreçte Mekke ekolü Kur'an'ın tefsirine verdiği önem ön plana çıkmıştır. Zira bu ekolün hocası, tefsir ilmindeki kabiliyet ve bilgisi ile meşhur olan Abdullah b. Abbas'tır. İbn Abbās'ın Arap dili ve edebiyatı özellikle de Arap cahiliye şiirine olan derin bilgisinin yanı sıra içtihat ve cesareti sayesinde tefsir hareketine bir canlılık kattığı malumdur⁵.

İbn Abbās'ın talebelerinden Said b. Cübeyr (v. 95/714), Mücâhid (v. 103/721), İkrime (v. 105/723), Ata b. Ebî Rabah (v. 114/732) ve Tāvūs b. Keysân (v. 107/724) döneminde tefsir ilminde şöhret kazanan kimselerdir. Böylece bu ekol mensupları tarih boyunca İbn Teymiye'nin dediği gibi 'Tabi-ün içerisinde tefsirde en bilgili kişiler' olarak nitelendirilmişlerdir⁶.

Bu ekol tefsir ve tefsir usülü kaynaklarımızda "Ashabu İbn Abbās", "Mezhebu İbn Abbās" ve "Ehlu Mekke" gibi isimler ile anılırken⁷, son dönem kaynaklarında "Medresetu Mekke" gibi isimlerle zikredildiğine şahit olmaktayız⁸. Bazı Türkçe kaynaklarda ise, söz konusu ifadelerin tamamı için "Mekke ekolü" kavramı kullanılmıştır⁹. Biz de tezimizde bu kavramı kullanacağız.

Biz bu çalışmamızda söz konusu ekole mensup müfessirlerin günümüz tefsir usülü problemleri hakkındaki görüşlerini bazı örnekler ile ortaya koymaya çalışacağız. Günümüzde klasik Ulûmu'l-Kur'an ve tefsir usülü prensiplerinin lüzumu veya lüzumsuzluğu bağlamında yükselen farklı seslerin bir temele dayanması noktasında böyle bir araştırmaya gerek olduğunu ifade etmek isteriz. Öncelikle ilk dönem kaynaklarının vazgeçilmez öneminin yanı sıra tartışmaya da açık olduğunu kabul etmek gerektiğini düşünüyoruz. Bu çerçevede Suyûtî gibi Kur'an ilimlerinin gözde üstatlarının çalışmalarına baktığımızda zıt görüşler içerisinde tercih yapabilmek ya da çelişkileri ortadan kaldırmak için bir hayli çabaladıklarını görmekteyiz.

Biz bu çalışmamızda Mekke ekolü müfessirlerinin öne çıktığı Ulûmu'l-Kur'an ilminin bazı başlıklarını ele almak suretiyle, onların konumuz kapsamında-

⁴ Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, Beyrut ty, 1/80.

⁵ Cerrahoğlu, *Kur'an-Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, s.100; Orhan Atalay, *20. Yüzyıl tefsir Akımı*, s.33.

⁶ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî Ebû'l-Fadl es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, İstanbul 1978, II/242; Cerrahoğlu, *tefsir Tarihi*, 1/141.

⁷ Tâberî, *Tefsir*, 1/583, 3/623; Kurtübî, *el-Câmi*, 4/89; Bedru'd-Din Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (tahk: Mustafa Abdulkadir Ata), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, 1/556.

⁸ Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirün*, 1/69 vd.

⁹ Ali Turgut, *Tefsir Usülü ve Kaynakları*, s.229.

ki görüşlerini değerlendirmeye çalışacağız. Şunu da hemen belirtelim ki bazı Türkçe Ulûmu'l-Kur'an kaynakları kıraat konusunu Ulûmu'l-Kur'an bahsinde işlememişlerdir. Arapça Ulûmu'l-Kur'an kaynaklarında konunun tasnifi daha farklıdır. Şimdilik biz Türkçe kaynaklardaki tasnifi esas almayı düşünüyoruz.

1. Kıraate İlişkin Görüşleri

Kur'an'ın kıraati ile ilgilenen sahabelerden biri Mekke ekolünün kurucusu Abdullah b. Abbas'tır¹⁰. Kaynaklarımızda farklı kişiler tarafından tedvin edilerek muhafaza edilen farklı Mushaflardan bahsedilir. Bu durum İbn Abbâs için de geçerlidir. İsmail Cerrahoğlu, nüzul sırasına göre, Hz. Osman ve Cafer Sadık Mushafı ile karşılaştırmalı olarak İbn Abbâs'ın Mushaf'ından da bahseder¹¹. Bu durum aynı zamanda İbn Abbâs'ın Kur'an-ı Kerim'in kıraatine gösterdiği ilgisine delil olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu durum onun kendine özgü okuyuş şekli olduğunu göstermektedir.

Bazı kaynaklarda kıraatla ilgili olarak Mekke ekolü müfessirlerine isnad edilen bir takım görüşleri toplamış ve bu türden rivâyetlerin Kur'an etrafında şüphe oluşturacağını düşünerek bunların bir kısmının uydurma rivâyetler olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan İbn Abbâs ve arkadaşlarının buna benzer görüşlerden uzak olduğunu ispatlamaya çalışmıştır¹². Mesela, İkrime'ye dayandırılan bir rivâyete göre, Kur'an'ın Mushaf haline getirilmesi esnasında Hz. Osman bozuk yazılmış bir harf görmüş ve "Onu değiştirmeyin. Araplar sonra değiştirir veya onu Arapçalaştırırlar. Şayet yazan Sakîf kabilesinden, yazdıran ise Huzeyl kabilesinden olsaydı bu harf orada bulunmazdı" demiştir. Saîd b. Cübeyr'in "والمقيمين" ibaresi için "هو من لحن الكتاب" dediği bilinmektedir. İbn Abbâs, Ra'd sûresinin 31. âyetinde geçen "أَفَلَمْ يَتَّبِعِ الَّذِينَ آمَنُوا" şeklindeki ibareyi "أَفَلَمْ يَتَّبِعِ الَّذِينَ آمَنُوا" şeklinde okumuştur. Rivâyet edildiğine göre, ona bu âyetin Mushaftaki şekli hatırlatılınca, o: "Kâtiplerin bu âyeti uykuluyken yazdığını düşünüyorum" demiştir. Kendisine isnad edilen bir başka rivâyete göre İbn Abbâs'ın Nur sûresinde geçen "مِثْلُ نُورِ كَمِشْكَاهِ"¹⁴ şeklindeki ibareyi kast ederek, bunun Kur'an'a yanlış yazıldığını ifade etmiştir. Çünkü O'nun nurunun kandilin nurunun misalinden büyük olduğunu söylemiş ve bunun "مثل نور المؤمن كمشكاة" şeklinde olması gerekti-

¹⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/75; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzülü ve Kıratı*, 2. Baskı, İstanbul 1995, s.251.

¹¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.86, 87.

¹² Zerkânî, *Menâhil*, s.216.

¹³ Nisâ 4/162.

¹⁴ Nûr 24/35.

ğini bildirmiştir¹⁵. Buna benzer şekilde Mekke ekolü müfessirleri ile ilgili olarak lehte aleyhte olan rivâyetlerin sayısını çoğaltmak mümkündür¹⁶.

Genel olarak Atâ b. Ebî Rabâh, Tâvûs b. Keysân, Mücâhid b. Cebr ve İkrime tâbiûn döneminin gözde kurrallarından kabul edilmiştir. Kimilerine göre Kûfe ekolü mensubu olarak değerlendirilen Saîd b. Cübeyr bu dönemin meşhur kurrasındandır¹⁷.

Kur'an'ın aslından olmayan, ancak sahabe tarafından tefsir maksadıyla âyetlerin aralarına yazılan ve bazı kimseler tarafından Kur'an'dan olduğu zannedilen bu gibi ifadeleri şaz görüşler olarak kabul etmek gerekir

Yukarıda zikrettiğimiz olumsuzluklara rağmen Ata b. Ebî Rabah, Tâvûs b. Keysan, Mücâhid b. Cebr ve İkrime tâbiûn döneminin gözde kurrallarından kabul edilmiştir. Özellikle kimilerine göre Kûfe ekolü mensubu olarak değerlendirilen Saîd b. Cübeyr bu dönemin meşhur kurrasındandır¹⁸.

İmam Nafi'in kıraat aldığı kimseleri gösteren silsilede önemli bir şahsiyet olarak İbn Abbâs karşımıza çıkar¹⁹. Daha sonraki dönemde Mekkelilerin kıraat imamı olarak bilinen Abdullah b. Kesir'in (v.120/737) hocaları içerisinde Mücâhid'i görmekteyiz²⁰. Şöyle ki Mekke kurrası kıraat ilmini İbn Kesir'den, İbn Kesir Mücâhid'den o ise, İbn Abbâs'tan, İbn Abbâs Ubey b. Ka'b'dan, Ubey de Hz. Peygamberden almıştır²¹.

Ebu Amr de Mekke'de kıraat öğrenmiş, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, İkrime ve Ata b. Ebî Rabah onun kendisinden kıraat öğrendiği en meşhur kişilerden sayılmıştır²². Özellikle Mücâhid'in Kûfe ekolü kıraatından önemli ölçüde etkilendiğini söylemek mümkündür²³. O, Mekke toplumunun kıraat konusunda kendisine başvuruda bulunduğu önemli bir kişidir²⁴.

¹⁵ Bütün bu örnekler ve izahları hakkında bkz. Zerkânî, *Menâhil*, s.216 vd.

¹⁶ Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırââtî'l-Aşr*, II/226; Kaysî, *el-Keşfu An Vücûhi'l-Kırââtî's-Seb'*, I/272'den Abdulazîz b. Abdullah el-Humeydî, *Tefsiru İbn Abbâs Min Merviyatihî fî't-Tefsir min-Kütübî's-Sitte*, Mekke, t.y., I/72.

¹⁷ Zerkânî, *Menâhil*, s.216-228.

¹⁸ Zerkânî, *Menâhil*, s.228.

¹⁹ İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzülü ve Kıratı*, 2. Baskı, İstanbul 1995, s.314.

²⁰ Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzülü ve Kıratı*, s.315.

²¹ ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I/556.

²² Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzülü ve Kıratı*, s.316; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, 4. Baskı, İstanbul 2006, s.121.

²³ Muhammed b. Ali el-Hudayrî, *Tefsiru't-Tabiîn*, Daru'l-Vatan, er-Riyad 1420/1999, I/501; Abdullah Muhammed eş-Selkinî, *Habru'l-Ümme Abdullah b. Abbas ve Medresetuhi fî't-Tefsiri bi Mekke*, Kahire 1986, s.81.

²⁴ İbnu'l-Cevzi bu görüşü *Marifetu'l-Kurrail Kibar*, I/71-4-72 ve *Gayetu'n-Nihaye*, I/443-445'den

2. Bazı Kur'an İlimleri İle İlgili Görüşleri

2.1. Esbab-ı Nüzûl

Nüzul sebepleri öteden beri müfessirlerin üzerinde önemle durduğu konulardan biridir. Dolayısıyla Kur'an ilimleri veya tefsiri hakkında araştırma yapanlar âyetlerin nüzul sebeplerini bilmeye çok önem vermişlerdir²⁵. İlk dönemlerden itibaren konu ile ilgili eserler verilmeye başlanmıştır²⁶. Bilindiği üzere Mekke ekolü âlimlerinden İbn Abbâs bu konuda kendisine başvuru olan bir kişi durumundaydı²⁷. Çünkü o, âyetlerin nüzul sebeplerini öğrenmek için olayları bilenlere sorular sorar ve araştırmaya merak saran bir sahabe idi²⁸.

Önemine binaen İslâm âlimleri âyetin sebab-i nüzulünü tespit ederken bazı kriterler belirlemişlerdir. Şöyle ki eğer âyetin nüzul sebebini bildiren bir haber sahabeye dayanıyorsa bu kabul edilmiş, üzerinde içtihadla gidilmemiş ve onun hükmü Hz. Peygambere kadar ulaşmış sayılmıştır. Şayet zikredilen haberlerde sahabe düşmüşse, tabiîn tabakasından tefsirde şöhret bulmuş Mücâhid, İkrime ve Saîd b. Cübeyr gibi kimselerin rivâyeti ile bu görüş doğrulanmışsa, o zaman bu haber kabul edilmiştir²⁹. Bu da Mekke ekolü müfessirlerinin sebebi nüzûl ilmindeki konumunun önemine işaret etmektedir. Müfessirlerde böyle bir kanaatin oluşması ile birlikte Mekke ekolüne isnad edilen rivâyetlerin hacminin oldukça kabarık olması cevap bekleyen birçok problemi beraberinde getirmektedir.

Diğer konularda olduğu gibi bu konuda da Mekke ekolü müfessirleri aynı seviyede değerlendirilmemektedirler. Nitekim kimi araştırmacılar Mekke ekolü müfessirlerinden Mücâhid'in arkadaşları gibi âyetlerin nüzul sebebine fazla önem veren biri olmadığını. Onun daha çok âyetlerin genel anlamından hareket etmeyi tercih ettiğini ileri sürmüşlerdir³⁰. Fakat konu ile ilgili bazı eserlere baktığımızda Mücâhid'in sayısı pek az sayılmayacak kadar esbâb-ı nüzûl rivâyetine kaynaklık ettiğini görmek mümkündür.

nakletmektedir. Bkz. Abdurrâman İbn el-Cevzî, *Fünunu'l-Efñan fi Uyuni Ulumi'l-Kur'an*, (tahk: Hasan Ziyauddin Atr), Daru'l-Beşairi'l-İslamî, t.y, s.237, 2. Dipnotun sonu.

²⁵ Bkz. Suyûtî, *el-İthân*, c. 1, s.28; Menna el-Kattan, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, (çev: Arif Erkan), s.75.

²⁶ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/45.

²⁷ Al-i İmran 3/187-188. Yukarıdaki bilgiler için Bkz. Buhârî, "Tefsir", Al-i İmran 16 (6, 51); Müslim, "Sıfatu'l-Münafikin", 8; Tirmizî, "Tefsir", Al-i İmran. Ali İmran 3/187-188.

²⁸ Bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rölü*, Şule Yay., İstanbul 1994, s.71.

²⁹ Zerkanî, *Menâhil*, s.68-69.

³⁰ el-Hudayrî, *Tefsiri't-tabîin*, c. 1/115.

Âyetlerin nüzul sebebi hususunda kaynaklarımızda tartışmalara açık bazı rivâyetler vardır. Bazılarında sadece konu ile alakâlı olduğu düşünölen rivâyet zikredilmiş, ama onun gerçeklere uygun olup olmadığı düşünölmemiştir. Örneğın, “Allah’ın meşidlerinde O’nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır!”³¹ meâlindeki âyetin nüzölüne sebep olarak zikredilen İbn Abbâs kaynaklı bir rivâyete göre âyette zikri geöenler Yahüdülere saldırıp Beyt-i Makdis’i tahrip etmişlerdir. Bunlara Rum Hıristiyanlar da yardım etmişlerdi³². Vahidî bunun İbn Abbâs’ın görüşü olduğunu belirtmiştir. İşın ilginö yanđ büyük bir tarihöi olan Taberî’nin de âyetin nüzul sebebi olarak bu olayı ıleri sürmüş olmasıdır. Tarihe baktığımızda Babil kralđ olan iki Buhtunnasr vardır. İlki M.Ö. 12. yüzyılda yaşamıştır. Birincisi ise, M.Ö. 605-561 yılları arasında yaşamış ve Kudüs’ü işgal edip Bâbil’de Yahüdüleri esaretine almış bir kraldır. Bunların her ikisi de Hz. İsa’dan asırlarca önce gelip geömiş olan insanlardır. Dolayısıyla onların zamanında Hıristiyanların mevcut olması düşünölemez³³.

Kaynaklara baktığımızda âyetlerin nüzul sebepleri ile ilgili Mekke ekolünden İbn Abbâs ve Saîd b. Cübeyr’e dayandırılan öok sayıda rivâyet görürüz. Diğeryandan onlara isnad edilen birçok âyetin nüzöl sebebi mahiyetinde rivâyetlerin kendi aralarında öeliştğini görürüz. Aynı zamanda her zaman dile getirmeye çalıştığımız gibi, ekol içerisinde aynı âyet hakkında bir kişiden birkaç rivâyet nakledildiğđ görölmektedir. Dolayısıyla âyetlerin nüzöl sebepleri üzerinde dururken bu gibi problemler her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

2.2. Nesh Problemi

Nesh konusu öneminden dolayı, İslâm’ın ilk dönemlerinden günümüze kadar ilgi duyulan ve üzerinde öok tartışılan bir konu olmuştur³⁴. İslâm âlimleri konuya dikkat çekmek için Kur’an’ın nasihi ile mensuhunu bilmeyenin âyetler üzerinde tefsir yapmasının caiz olmayacağını ifade etmişlerdir³⁵. Konu ile ilgili olarak sayılamayacak kadar öok eser yazmışlardır³⁶. Zîrâ kay-

³¹ Bakara 2/114.

³² Vahidî, *Esbâbu’n-Nüzöl*, s.18. Aynı kaynakta İbn Abbâs’a isnad edilen başka bir rivâyette bu âyetin Müslömanları Mescid-i Harâm’dan engelleyen Mekkeli müşrikler hakkında indiğini söylemektedir.

³³ İsmet Ersöz, “Kur’an ve İlmü Esbabî’n-Nüzöl”, İSAV, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları* -3, s.319.

³⁴ M. Sait Şimşek, *Kur’an’ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yay., İstanbul 1991, s.86.

³⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/34.

³⁶ Suyütü, *el-İtkân*, 2/700.

naklarda İbn Abbâs'ın da *en-Nasih ve'l-Mensuh* diye bir eserinin varlığından söz edilir³⁷. Fakat bize kadar böyle bir eser ulaşmamıştır.

Mekke ekolü müfessirleri genel olarak neshin varlığını kabul ederler. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in kendi içerisinde de neshin cereyan edeceği hususunu da kabul etmişlerdir. Kısacası onlar, akli yorumlara önem veren bir ekole mensup olsalar bile, bu tartışmalarda Ehl-i sünnetin takip ettiği çizgide gözükmektedirler. Örneğin Ebû Ubeyd, Hasan Basrî ve Ebû Meysere gibi bazı İslâm âlimlerinin "Maide suresinde mensuh âyet yoktur" görüşlerinin aksine, İbn Abbâs'a göre "Bu surenin 42. âyeti, aynı surenin 49. âyeti ile neshedilmiştir"³⁸. Buna benzer örneklerin sayısını istediğimiz kadar çoğaltmak mümkündür.

Burada üzerinde durulması gereken bir husus şu ki İbn Abbâs'a göre Kur'an'dan ilk neshedilen, *kible âyetidir*³⁹. Bildiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber'in namazlarda Mescid-i Haram'a dönmesini emreden bir âyet yoktur. Bu durum, önceki kitaplarda geçen bir hüküm üstüne kurulmuş olabilir. Burada akla şu problem gelmektedir: O, kendi içtihadı ile Mescid-i Aksa'ya dönüp namaz kılmış olsaydı âyet-i kerimede belirtildiği gibi yüzünü göklerde gezdirip durmaz⁴⁰ yeniden bir içtihatla tekrar Mescid-i Haram'a dönerdi. Dolayısıyla bu durum daha önceki kutsal kitaplarda geçen bir âyetin hükmü olabilir.

Mekke ekolünün çağdaş bir usûl problemi olarak bilinen; "tilaveti mensûh hükmü baki âyetler" hususunda da önemli görüşleri vardır⁴¹. İbn Abbâs, recimle ilgili olarak Hz. Ömer'den nakledilen meşhur recim âyetinin râvisidir⁴². Onun bu konudaki görüşünü Nisâ sûresinin 15. âyeti ile ilgili olarak yaptığı açıklama daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ona göre bu âyeti *Celde* âyeti olarak bilinen Nur sûresinin 2. âyeti neshetmiştir⁴³. Beyhakî'nin *Sünen*'inde

³⁷ Muhammed Bakr el-Hucceî, *Tahkiku Havle İbn Abbas ve Mekanetuhu fi't-Tefsir ve'l-Maarifu'l-Uhra*, Beyrut 1990, s.187.

³⁸ Maide sûresinin 42. Âyetinde şu ifade geçmektedir: "Eğer sana gelirlere aralarında hükmet yahut onlardan yüz çevir...". Bunu nesheden âyet: "Ve şu emri indirdik: aralarında sırf Allahın indirdiği ile hükmet".

³⁹ Suyûtî, *el-İthân*, 2/716.

⁴⁰ Bakara 2/144.

⁴¹ Buhârî, "Hüdüd", 31, 30, "Mezâlim", 19, "Menâkibu'l-Ensar", 46, "Megâzi" 21, "İtisâm", 16; Müslim, "Hüdüd", 15, (1691); Muvatta, "Hüdüd", 8, 10; Tirmizî, "Hüdüd", 7; Ebu Dâvud, "Hüdüd", 23.

⁴² Buhârî, "Hüdüd", 31, 30, Mezâlim 19, "Menâkibu'l-Ensar", 46, "Megâzi", 21, "İtisâm", 16; Müslim, "Hüdüd", 15, (1691); Muvatta, "Hüdüd", 8, 10; Tirmizî, "Hüdüd", 7; Ebu Dâvud, "Hüdüd", 23.

⁴³ Ebû Dâvud, "Hüdüd", 23. Bu rivâyetin "...yüzer değnek vurun" ibaresine kadar olan kısmı Ebû Dâvud'a aittir.

İbn Abbâs'a isnad edilen bir rivâyette ise, "Allah Teâla bu âyetten (Nisa, 4/15) sonra " الزانية والزانی فاجلدوا كل واحد منهما مائة جلدة " Zina eden kadın ve erkeğin her birine yüzer değnek vurun" âyetini indirmişti. Eğer o ikisi Muhsan iseler Resulullah'ın sünnetinde recmedilmişlerdir. Nisâ sûresinin 15 âyetinde işaret edildiği üzere onlar için açılan yol "سبيل" budur" demektir⁴⁴.

İbn Abbâs ile Ata b. Rebah "السبيل" den maksadın "الحد" olduğunu ileri sürer. Onlara göre had: "الرجم والجلد" dir. Görüldüğü gibi kaynaklarda geçen bu rivâyetten anlaşılacağı üzere, İbn Abbâs, Kur'an'ın sünnetle neshedilebileceğini de kabul etmiş olmaktadır. Mücâhid ise, bu yolun yüz celde olduğunu ifade etmiştir⁴⁵. Nisâ sûresinin 15. âyetindeki "سبيل" i Mücâhid'in ifade ettiği gibi kabul edersek recm cezası âyete dayanmamış olmaktadır.

Öte yandan usûl kitaplarında daha evvel Kur'an-ı Kerim'de olup da sonra hem hükmü, hem de metni birlikte neshedilmiş olan âyetlerden bahsedilir. İbn Abbâs "Allah ve Resulü doğru söyledi. Âdemoğlu için iki vadi dolusu mal olsaydı, mutlaka bir üçüncüyü isterdi. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur. Allah tevbe edenleri affeder" şeklinde bir âyetin Kur'an-ı Kerim'de daha evvel var olup sonra hem hükmü, hem de metni birlikte neshedildiğini kabul eder⁴⁶. Yalnız bazı kaynaklar bu cümlemin âyet olup olmadığı konusunda İbn Abbâs'ın tereddütlü olduğunu zikreder⁴⁷.

Ne var ki kaynaklarda Tevbe suresinin ilk başta Bakara suresi kadar uzun olduğu, sonra başından bir kısım âyetin kaybolduğu görüşü zikredilir. Saïd b. Cübeyr'in de bu görüşte olduğu görülmektedir⁴⁸.

Yaptığımız tespitleri özetleyecek olursak, Mekke ekolü müfessirleri genel olarak neshin varlığını kabul etmekle kalmayıp ayrıca âyetin âyetle neshi ve

⁴⁴ Beyhakî, *Sünen*, 8/211.

⁴⁵ Bkz. Taberî, *Tefsir*, 3/635.

⁴⁶ Buhârî, "Rikâk", 10; Müslim, "Rikâk", 116, (1048), Müslim, "Zekât", 119; Tirmizî, "Zühd", 27. Müslim, "Zekât", 119; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensur*, Bakara sûresinin 106 ve 107. Âyetlerin tefsiri; Ebû Ya'la el-Musilî, *Müsned*, 6/128, 2519. numaralı hadis; İbn Hibban, *es-Sahih*, 13/463. 3300 numaralı hadis; Hibetullah b. Sellame b. Nasır el Makrî, *Fedailu'l-Kur'an*, (tahk: Zuheyr eş-Şaviş, Muhammed Kenarî), el-Mektebetu'l-İslamî, 1404/1984, 4/182-183. Son dönem hadisçilerinden Nasiruddin el-Albanî de bu hadisi *Silsiletu's-Sahih*a adlı sahih hadisler mecmuasında zikreder ve ricalinin güvenilir olduğunu belirtir. Soz konusu kaynaklarda sahâbeden gelen bu âyet namazlarda bile okunmuş, daha sonra kaldırılmıştır. Muhammed Nasiruddin el-Albanî, *Silsiletu'l-Ahadisu's-Sahih*a, 4. Baskı, Mektebetu'l-Maarif, er-Riyad 1408/1988, 6/968.

⁴⁷ Müslim, "Zekât", 119; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensur*, I/543.

⁴⁸ Muhammed Emin b. Muhammed el-Muhtar el-Cekenî eş-Şenkitî, *Edvau'l-Beyan fi İzahil'l-Kur'an bi'l-Kur'an*, Beyrut t.y., 2/426.

recm uygulamasında olduğu gibi âyetlerin sünnetle neshi görüşünü savunmaktadırlar. Burada ifade edilmesi gereken çok önemli hususlardan biri ise, onlara atfedilen tilaveti ile birlikte metni mensüh âyetlerin varlığı meselesidir. Bunlar kabul edilmesi mümkün olmayan görüşlerdir. Zirâ kıyamete kadar geçerli olan ve onun korunması bizzat Allah Teâlâ'nın üstlendiği bir kitap hakkında söylenen bu kabilden sözler Kur'an'ın mevsukiyetine halel getirecek sözlerdir.

2.3. Müşkilü'l-Kur'an

Kur'an-ı Kerim âyetleri arasında ilk bakışta ihtilaf ve tenakuz gibi gözükten durumlar için Ulûmu'l-Kur'an eserlerinde, Müşkilü'l-Kur'an terimi kullanılmaktadır. Bunların çözümü ile ilgili ciddi girişimlerde bulunulmuş ve bazı kaideler geliştirilmiştir. Söz konusu edilen bu problemler te'vil yoluyla giderilmeye çalışılmıştır⁴⁹.

Kaynaklar bu konuda ilk eser yazan kişi olarak İbn Abbâs'tan bahsederler⁵⁰. Bu eser bize kadar ulaşmamış olsa da, İbn Abbâs'tan gelen tefsir ile ilgili rivâyetlere baktığımızda onun bu sahadaki görüşlerini tespit edebilmemiz mümkündür.

Kur'an'da geçen bazı müşkil lafızlar sahabe içerisinde de anlaşılması yönünden sıkıntı yaratmıştır. Kaynaklara baktığımızda bu gibi âyetlerin çözümü konusunda Mekke ekolü müfessirleri büyük gayret göstermişlerdir. Saîd b. Cübeyr'in anlatığına göre, bir adam gelerek, İbn Abbâs'a "Ben Kur'an'da bazı âyetler görüyorum. Onlar bana aralarında ihtilaflı geliyor demiş. İbn Abbâs da onun sorularını tek tek cevaplamıştır⁵¹. Diğer yandan İbn Abbâs'ın lügat yönündeki yeteneğini tekrar hatırmıza getirmektedir. Nafi b. el-Ezrak ile İbn Abbâs arasında geçen bazı âyetler hakkındaki konuşmaları da burada zikredebiliriz⁵².

Mekke ekolü müfessirleri her ne kadar Kur'an'da müşkil görünen ifadeleri tefsir etmeye çalışsalar da bazen onların te'vil etmekte sıkıntı çektiği âyetler de olmuştur. İbn Ebî Müleyke'nin söylediğine göre, sahabeden biri İbn Abbâs'a, Secde sûresinin 5. âyetinde geçen "فی يوم كان مقداره الف سنة" şeklindeki ifade ile Me-aric sûresinin 4. âyetinde geçen "فی يوم كان مقداره خمسين الف سنة" şeklindeki ifadenin mânâsını sormuş. İbn Abbâs ona: "Bunlar Allah'ın kitabında zikrettiği iki gündür. Bunlarla ilgili gerçek bilgiyi Allah bilir" demiştir. Bu soru ile ilgili olarak İk-

⁴⁹ Muhsin Demirci, *Usûl*, s.222.

⁵⁰ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/53; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.180; Muhsin Demirci, *Usûl*, s.228.

⁵¹ Buhâri, "Tefsir, Ha-Mim," Secde (Fussilet) 1; Suyûtî, *el-İthân*, 2/725.

⁵² Suyûtî, *el-İthân*, 2/727.

rime kanalıyla İbn Ebî Hâtim'in zikrettiği bir rivâyette İbn Abbâs şöyle demiştir: "Bilmiyorum. Bilmediğim bu iki gün hakkında bir şey söylemekten sakınırım".

İbn Abbâs'tan nakledilen başka bir rivâyete göre aynı mesele başka bir şekilde anlatılır. Yalnız burada sorulan soruda Hac sûresinin 47. âyetinin "Rabbinin katında bir gün, saydıklarınızdan bin yıl gibidir" meâlindeki bölümü ilave edilmiştir. İbn Abbâs'ın cevabı şu olmuştur: "Kıyamet gününün hesabı elli bin senedir. Göklerin yaratıldığı altı günden biridir. Her bir gün bin seneye tekabül etmektedir. Mearic sûresinin 4. âyetinde kast edilen ise⁵³, yürüyüş miktarıdır"⁵⁴.

Bu konu ile ilgili örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Fakat buraya kadar anlattıklarımızda Mekke ekolünün Müşkilü'l-Kur'an'a bakışlarını bir hayli kavramış olduğumuzu zannediyoruz. Dolayısıyla yukarıda verdiğimiz örneklerin yeterli olduğunu düşünüyoruz.

2.4. Muhkem ve Müteşabih

Muhkem ve müteşabihin tarifi hususunda İslâm bilginleri ihtilaf etmişlerdir. Usûl kaynaklarında ilgili görüşlerin detaylı sıralamasına şahit olmaktayız⁵⁵. İbn Abbâs'tan gelen bir açıklamaya göre muhkem âyetler; Kur'an'ın nasihi, helâlî, haramî, şer'î cezaları ve miras hükümleri ile ilgili olarak iman ve amel edilen âyetleridir. Müteşabihler ise, âyetlerin mensuhu, önce ve sonra nâzil olanları, darb-ı meselleri ve yeminleri gibi iman edilip ameli gerektirmeyen âyetlerdir. Mücâhid'e göre, muhkemler helâl ve haramî ihtiva eden âyetlerdir. Müteşabihler, bunların dışında birbirini tasdik eden âyetlerdir⁵⁶.

Hadis kaynaklarında geçen bir rivâyete göre, İbn Abbâs: "Resûlullah zamanında muhkemi cem'ettim" demiştir. Yanındakiler kendisinden: "Muhkem ile neyi kastediyorsun?" diye sorunca: "Muhkem, mufassal sûrelerdir" diye cevap vermiştir⁵⁷. Mufassal sûreler, Mesânîlerden sonra gelen kısa sûrelerdir. İçinde mensuh âyetler az olmasından dolayı bu ad verilmiştir. Saîd b. Cübeyr meseleyi şöyle açıklar: "Mufassal dediğiniz sûreler muhkem sûrelerdir. Şüphesiz bunların sonuncusu Nas sûresidir"⁵⁸.

⁵³ Âyetin meâlî şöyledir: "Melekler ve Ruh, miktarı ellibin yıl süren bir gün içinde ona çıkar". Meâric 70/4.

⁵⁴ Süyûtî, *el-İthân*, II/729.

⁵⁵ Süyûtî, *el-İthân*, I/639; Zerkanî, *Menâhil*, s.424.

⁵⁶ Süyûtî, *el-İthân*, I/640.

⁵⁷ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an" 25.

⁵⁸ Süyûtî, *el-İthân*, I/150.

İbn Abbâs'a göre hükmün zâhiri muhkem âyetlerden çıkar. Tercih edilen mânâdan başka bir mânâya gelme ihtimali çok zayıftır⁵⁹. Mekke ekolü müfessirlerinden İkrime de bu açıklamayı kullanır⁶⁰.

Buhârî'nin rivâyet ettiği bir hadis-i şerifte İbn Abbâs: "Resûlullah zamanında muhkemi cem'ettim" demiştir. Yanındakiler kendisinden: "Muhkem ile neyi kastediyorsun?" diye sorunca: "Muhkem, mufassal sûrelerdir" diye cevap vermiştir⁶¹. Bilindiği üzere kısa sûreler genelde tevhitte, kıyamet ve cennet-cehennemden bahseden âyetleri içermektedir. Bunlarda neshin meydana gelemeceği açıktır.

Konu ile ilgili olarak üzerinde çok durulan problemlerden biri de müteşâbih kapsamına giren âyetlerin anlaşılıp anlaşılamayacağı konusudur. Tartışmanın esas kaynağı ise Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinin "الراسخون في العلم" cümlesine dayanmaktadır. Bu cümle bir önceki cümleye atfedilmiş midir? Ayrıca âyetin devamındaki "يقولون" cümlesi hal midir? Ya da mübteda olup da "يقولون" onun haberi midir? "الراسخون" kelimesinin başındaki "و" istinaf için midir?" gibi tartışmalar problemin ana öğeleridir⁶².

İbn Abbâs'a isnad edilen bir rivâyete göre, o kendisinin bu tür âyetlerin te'vilini bilenlerden olduğunu ifade etmiştir⁶³. Mücâhid'e göre, ilimde rûsuh sahibi olanlar Kur'an'ın te'vilini bilebilecekler ve aynı zamanda ona inandık diyeceklerdir⁶⁴. Onların "أما" demekten başka payeleri olmazsa, böyle demekle cahillerden farkları olmaz. Çünkü "amenna"yı herkes söyler. Zerkeşî'nin de ifade ettiği gibi, müfessirlere baktığımızda açıklama girişiminde bulunmadıkları hiçbir âyet yoktur. Hatta huruf-ı mukattaalara bile anlam vermeye çalışanlar olmuştur. Sonuçta hiç kimse ben kitabın te'vilini bilmiyorum dememiştir⁶⁵.

Bazı müelliflere göre müteşâbihler genel olarak üç kısımda toplanmıştır. Birincisi: Kıyametin kopuşu ve Dabbetu'l-ard'in çıkışı gibi hususlardır. Bunlar, bilinmesi mümkün olmayan müteşâbihtirler. İkincisi: Garib kelimeler ve kapalı hükümler gibi insan tarafından öğrenilmesi mümkün olan müteşâbihlerdir. Üçüncüsü: Muhkem ve müteşâbih olma yönünden şüphe edilen müteşâbihlerdir.

⁵⁹ Zerkanî, *Menâhil*, s.426.

⁶⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, s.641.

⁶¹ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 25.

⁶² Zerkeşî, *Menâhil*, I/83.

⁶³ Süyûtî, *el-İtkân*, I/641; Zerkeşî, *el-Burhân*, I/84.

⁶⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, I/641.

⁶⁵ Zerkeşî, *Menâhil*, I/84.

Suyutî İbn Abbâs'ı üçüncü tür müteşabileri bilenlerin arasında zikretmektedir⁶⁶. Ancak bu taksime göre İbn Abbâs ikinci gruptaki müteşabihleri de bilmesi gerekmektedir. Zira kaynaklarda onun bu konudaki yoğun çabalarını görmekteyiz. Öte yandan sahih kaynaklarda zikredildiği üzere, Resûlullah'ın onu sinesine bastırarak: "Allahım, bunu dinde fakih kıl", "Allahım ona Kitab'ı öğret!" ve "Hikmeti öğret" şeklinde hayırlı dualarda bulunmuştur⁶⁷. Şayet bu dualar kabul olmuşsa İbn Abbâs bütün Kur'ân-ı Kerîm anlama noktasında en iyi derecede olması gerekir. Şayet Resulullah'ın duası kabul olduysa, İbn Abbâs bir kul olarak Allah'ın kitabından bilinmesi gerekenlerin hepsini bilmesi gerekir. Demek Mekke ekolü müfessirleri müteşabihlerin anlaşılabilirliğini kabul ederler. Tefsir kaynaklarına baktığımızda onların yorum yapmadıkları âyetlerin sayısı oldukça azdır. Özellikle İbn Abbâs'a isnad edilen tam bir tefsir elimizdedir. Konunun ayrıntıları için İbn Abbâs, Mucâhid ve İkrime gibi bu ekolün temel şahsiyetlerine ait özgün görüşler vardır.

2.5. el-Vücuh ve'n-Nezair

Ulûmu'l-Kur'an'ın bir alt disiplini olarak kabul edilen el-Vücûh ven'Nezâir terimi için birçok tanım yapılmıştır. Suyutî'ye göre "Ümmet lafzı gibi birden fazla mânâda kullanılan müşterek lafızların anlamlarına *Vücûh* denir. Bir birine benzer olan lafızlara ise, *Nazâir* denir. Buna göre *Vücûh* mânâlarda olurken, *Nazâir* lafızlarda olur"⁶⁸.

Kur'an'da geçen garip kelimelerin izah hususunda Mekke ekolü müfessirleri bu ilim dalının oluşmasında da önemli katkılarda bulunmuşlardır. Rivâyet edildiğine göre, ilk olarak *el-Vücûh ve'n-Nazâir* kitabını yazan İbn Abbâs'tır⁶⁹. Kaynaklarda bu konuda eser veren müellifler içerisinde İkrime'nin de adına rastlamaktayız. Fakat araştırmacılar ona isnad edilen eserin İbn Abbâs'tan nakledilen görüşlerden oluştuğunu belirtmektedir-

⁶⁶ Suyutî, *el-İtkân*, I/649; Zerkanî, *Menâhil*, s.429-430.

⁶⁷ Buhârî, *Fedâilu'l-Ashâb* 24, İlm 17, Vudû 10, İ'tisâm 1; Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe* 138, (2477); Tirmizî, *Menâkib*.

⁶⁸ Konu ile ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. Zerkeşi, *el-Burhân*, I/133; Cemaluddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nezair fi İlmi'l-Vucuh ve'n-Nezair*, Beyrut 1987, s.83-84'den naklen Şahin Güven, *Kur'an'ın Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, Denge Yay., İstanbul 2005, s.172. Buna benzer tanıma Kâtip Çelebi'de de rastlamaktayız. Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücuh ve'n-Nezair*, (haz: Ali Özek), İSAV, İstanbul 1993, s.26; Şahin Güven, *Kur'an'ın Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, İstanbul 2005, Denge Yay., s.171.

⁶⁹ Ali Özek, "Kur'an'da İlmu'l-Vucuh ve'n-Nazair", s.363.

ler⁷⁰. Tefsirlere baktığımızda Mekke ekolü müfessirlerine ait çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür⁷¹.

2.6. Hurûf-u Mukatta'a

Kur'an-ı Kerim'de genel olarak üzerinde söz söylemekten çekinilen bir husus "Huruf-u Mukattaa" dır. Çoğunluğun kanaati, bunların mânâsını ancak Allah Teala'nın bildiği sırlar olduğu yönündedir. Ama kaynaklarda Mekke ekolü müfessirlerinden İbn Abbâs başta olmak üzere bazı bilginlerin bu tür kavramlar üzerinde zihin yordukları görülmektedir.

Rivâyet edildiğine göre, Ziyad b. En'am, İbn Abbâs'a hurûfu mukattaa'nın Cahiliye döneminde Kureyşliler tarafından bilinip bilinmediğini sormuş, İbn Abbâs'ın bu soruya verdiği cevap söz konusu harflerin Cahiliye döneminde bilindiği yönünde olmuştur⁷². Bu durumdan hurûfu mukattaa'nın anlaşılıp anlaşılabilmesi üzerindeki tartışmanın sahabe dönemine kadar uzandığını söyleyebiliriz.

İbn Ebî Hâtim, Said b. Cübeyr kanalı ile İbn Abbâs'tan "حم", "الم", ve "ن" gibi ifadelerin birer mukattaa isim olduğu yönünde bir rivâyet zikreder. Aynı kaynağın Mücâhid'e dayandırdığı bir görüşe göre, sûrelerin başlangıçlarındaki mukattaların tamamı kelimelerden alınmış hece harfleridir. Bu harfler birer isme delalet eder. Allah Teala, Kur'an'ı onlarla başlamıştır⁷³.

Said b. Cübeyr ise, "حم" ifadesindeki "ح" harfinin "الرحمن" kelimesinden, "م" harfinin ise, "الرحيم" kelimesinden alındığını söylemiştir.

İkrime'ye isnad edilen bir rivâyette "كهيعص" âyetinin "انا الكبير، الهادي، علي، امين،" anlamında olduğu ifade edilmiştir. Kaynaklara baktığımızda bu gibi örneklerin sayılarını çoğaltmak mümkündür.

İbn Abbâs'a isnad edilen ve yorum bakımında çok ileri gidildiğini düşündüğümüz bir rivâyet, Bakara sûresinin "الم. ذلك الكتاب لا ريب فيه" ile başlayan ilk âyetleri hakkında yapılan açıklama sadedinde zikredilen rivâyettir. O açıklamadan anlaşılacağı üzere bir grup Yahûdi, yeni nâzil olan bu âyetleri duyunca Hz. Peygambere gelmiş ve âyette geçen kelimelere rakamsal değerler yük-

⁷⁰ Mukatil b. Süleyman, *el-Vücuḥ ve'n-Nezair*, s.29; Ali Özek, "Kur'an'da İlmu'l-Vucuḥ ve'n-Nazair", s.364.

⁷¹ Âyetlerde geçen örnekler için bkz. Bakara 2/134, 141; Al-İmran 3/113; Mâide 5/66; A'raf 7/159, 164, 181, Hud, 11/118; Nahl 16/93; Müminun 11/52; Kasas 28/23; Şûrâ 42/8; Zuhruf 17/33. Ayrıca Bkz. *Tenviru'l-Mikbas min Tefsiri İbn Abbas*, (neşr: Muhammed Ali Beydun), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000

⁷² Zerkânî, *Menâhil*, s.201.

⁷³ Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I/658, 662 vd.

mek suretiyle geleceğe yönelik bazı sonuçlara varmaya çalışmışlardır. Şöyle ki elife 1', lam'a 30', mîm'e 40 gibi rakamlar vermek suretiyle bu ümmetin ecelini belirlemeye çalışırlar. Fakat mukattaa âyetlerden istedikleri neticeyi elde edemeyince bu âyetlerin müteşabih âyetlerden olduğunu zannetmeye başlamışlardır⁷⁴. Mekke ekolü müfessirlerinin hocası İbn Abbâs kanalı ile Hz. Peygamber'e isnad edilen bu tür tefsir yöntemi kabul edilir mahiyette değildir. Zirâ ebced hesabına dayanak tefsir yapmayı destekleyecek Kitap ya da sahih sünnetten bir delil olmamakla beraber, yahudilerin Kur'an âyetleri hakkında hoş olmayan yorumlarda bulunmalarına Hz. Peygamberin bir karşılık vermemesi düşünülemez. Ayrıca Kur'an'da bildirilen gâybî bilgiler dışında Hz. Peygamber başta olmak üzere her hangi bir şahsın her hangi bir şekilde gâyb konusunda kesin bir bilgiye ulaşması mümkün değildir.

Suyûtî, hurûfu mukattaa konusunda İbn Abbâs'a isnad edilen görüşlerin en güvenilir rivâyetin bu olduğunu ifade etmiştir. Öyleyse İbn Abbâs'ın Saîd b. Çübeyr kanalıyla gelen farklı yöndeki görüşleri kabul edilmemelidir. Şöyle ki bu tarikle gelen rivâyette Taha "طه" kelimesinin "إفعل" ve ya "يا بدر" mânâsına geldiği söylenmektedir. Çünkü *Ta* "ط" harfi 9, *Ha* "ه" harfi ise 5'e tekabül eder. Toplam sayısı 14 olur. Bu ise, ayın 14'üncü gününe isim olan "Bedir" in adıdır. İbn Abbâs'ın, *Yâsîn* "يسين" ifadesi için de buna benzer bir açıklama yaptığı rivâyet edilir⁷⁵.

2.7. Emsalu'l-Kur'an

Emsalu'l-Kur'an terimi Kur'an ilimleri araştırmalarında üzerinde önemle durulan konulardan biridir. Aynı zamanda o, cahiliye Arap toplumun da önemli bir edebî hazinesi sayılıyordu. Bundan dolayı olsa gerektir ki bu konuda yazılan eserlerin sayısı az değildir⁷⁶. Aslında konu önemini Kur'an-ı Kerîm'in bazı âyetlerden almaktadır⁷⁷ Ayrıca konunun önemine dikkat çeken hadisler de mevcuttur⁷⁸. Suyûtî Kur'an'ın emsalini iki kısma ayırmaktadır. Bunlardan birincisi: Darb-ı mesel yönü açık olarak zikredilen âyetler. İkincisi ise, Darb-ı mesel yönü açık olarak zikredilmeyen âyetlerdir. Biz de değerlendirmemizi bu tasnife göre ortaya koymaya çalışacağız.

⁷⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/662-664.

⁷⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/666.

⁷⁶ Şerif Mansur b. Avnu'l-Abdelî, *el-Emsal fi'l-Kur'ânü'l-Kerîm*, Cidde 1406/1985, s.20, 57, 58-59.

⁷⁷ Rum 30/58; Ankebût 29/43

⁷⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/1041.

Emsal meselesi bir edebiyat konusu olmakla birlikte, fasih bir Arapça metin olması bakımından Kur'an'ı anlama sürecinde istifade edilmesi zorunlu olan yöntemlerden sayılır. Kaynaklarda Mekke ekolü müfessirlerinden Abdullah b. Abbas başta olmak üzere Saîd b. Cübeyr, İkrime ve Mücâhid'in geniş yorumlarına rastlamaktayız. Biz onların görüşlerini yukarıda zikrettiğimiz tasnife uygun örneklerle ortaya koymaya çalışacağız:

a. Münafıkların durumundan bahseden Bakara suresinin 17. Âyetinde geçen “مثلهم كمثل الذي استوقد ناراً” şeklindeki ifade hakkında birçok kanaldan gelen rivâyetlerden birinde İbn Abbâs şöyle açıklama yapmıştır:

“Yukarıdaki âyeti Allah münafıklar hakkında bir misal olarak vermiştir. Onlar İslâm'a değer verir gibi görünürlerdi. Bu sebeple Müslümanlar kendilerinden kız alıp verirler, mirasa ortak ederler, ganimeti beraber paylaşırlardı. Işık tutanın elinden ışık alındığı gibi, onlar öldükleri zaman Allah üzerilerindeki şerefi almıştır. Onları “وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ” âyetiyle karanlıkta kalanlara benzetmiş, karşılaştıkları azabı, “او كصيب” ifadesi ile dile getirmiş, hallerini yağmura tutulmuşların hallerine benzetmiştir. Âyette geçen “فيه ظلمات” ifadesiyle içinde kaldıkları karanlığı dile getirmiştir. “ورعد وبرق” ifadesinde ise, başlarına gelen musibetleri bildirmiş, âyetin “يكاد البرق يخطف ابصارهم” parçasında, münafıkların gizli yönlerine işarette bulunmuş, âyetin “كلما اضاء لهم مشوا فيه” ifadesi ile onların İslâm'da gördükleri izzet, bunun sonucunda duydukları güveni belirtmiştir”⁷⁹.

b. Burada zikredeceğimiz husus, anlamı açık zikredilmeyen darb-ı mesel ile ilgilidir. Ahmed Hanbel'in Müsned'inde kaydedilgi gibi İbn Abbâs'a isnad edilen bir rivâyette, “Duyulan haber, gözle görülen gibi değildir (ليس الخبر كالمعاينة)” şeklindeki darb-ı meselin⁸⁰kullanılışı şöyledir:

“Hz. İbrahîm'in ‘Rabbim! Ölülerini nasıl dirilttiğini bana göster’ demiş. Allah Teâla ona: ‘İnanmıyor musun?’ deyince de, ‘Hayır öyle değil, fakat kalbim iyice kansın’ demiş. Hz. İbrahîm: ‘Hayır! Duyulan haber, gözle görülen gibi değildir’ demiştir”⁸¹.

Konu hakkında bir diğer örnek ise şöyledir:

İbn Abbâs'tan rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle demiştir:

“Allah, Musâ'nın kardeşine rahmet etsin. Duyulan haber, gözle görülen gibi değildir. Nitekim Allah Teâla, Hz. Musâ'ya kavminin yoldan çıktığını bildirdiğinde levhaları atmazken, olayı gözûyle görünce levhaları atmıştır”⁸².

⁷⁹ Sahifetu Ali b. Ebi Talha, *Tefsiru İbn Abbas*, s.79-80.

⁸⁰ Kurtubî bu rivâyetin başka kitaplarda geçmediğini ifade etmiştir. Bkz. Kutubî, *el-Câmi*, II/298.

⁸¹ Süyûtî, *Durru'l-Mensûr*, II/346.

⁸² Hakîm, *Müstedrek*, II/412.

Konu ile ilgili olarak Mekke ekolünün Saîd b. Cübeyr ve Mücâhid gibi önemli şahsiyetleri hakkında da bu tür örnekleri vermek mümkündür⁸³.

2.8. Mübhemâtu'l-Kur'an

Kur'an tefsiri hakkında söz konusu edilen Mübhemâtu'l-Kur'an terimi, Kur'an-ı Kerim'de açık olarak isimleri zikredilmeyip ismi mevsüller ve zamirler ile işaret edilen insan ve diğer varlıkların kimler olduğunu açıklayan bir ilim dalı için kullanılır⁸⁴. Bu ilim öteden beri üzerinde âlimlerin önemle durduğu konulardandır..

Kaynakların belirttiğine göre Mekke ekolü müfessirlerinden İbn Abbâs ve İkrime'nin bu ilmin önemine dair görüşleri vardır. İbn Abbâs'a isnad edilen bir rivâyete göre, İbn Abbâs ziharda bulunan iki kadının kim olduğunu Hz. Ömer'e sormayı bir yıl beklemiştir.

İkrime için de buna benzer bir durumdan bahsedilir. Şöyle ki o "Eviden, Allah'a ve Peygamberine hicret ederek çıkan kimseye ölüm gelirse, onun ecrini vermek Allah'a düşer. Allah bağışlar ve merhamet eder."⁸⁵ mealindeki âyette bahsedilenin kim olduğunu öğrenmek için on dört sene araştırma yapmıştır⁸⁶.

Mücâhid'e göre "تلك الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضُهُمْ دَرَجَاتٍ" Allah onlardan kimi ile konuştu⁸⁷ mealindeki âyette bir müphemlik vardır. Allah'ın konuştuğu kişi Hz. Musa'dır. Âyetin devamında geçen "Kiminin derecelerini yükseltti" ifadedeki kişiden maksat Hz. Muhammed'dir⁸⁸.

Konu ile ilgili Saîd b. Cübeyr'in çok sayıda açıklayıcı görüşleri bulunmaktadır. O, Hicr suresinin 95. Âyetinde geçen "müstehziler" hakkında bir yorum yapar. Ona göre, bunlar Velid b. Muğire, As b. Vail, Ebû Zem'a, Haris b. Kays ve Esved b. Abdियाğus'tan oluşan beş kişidir. İkrime de aynı görüştedir⁸⁹. Buna benzer şekilde Mekke ekolünün konu ile ilgili görüşleri hakkında çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür⁹⁰.

⁸³ Tâberî, *Tefsir*; XI, s.168; Kurtûbî, *el-Câmi'*, VII/183.

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.186; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s.162.

⁸⁵ Nisa 4/100.

⁸⁶ Suyûtî, *el-İthân*, II/1089; *Kitabu Mubhemati'l-Akran fi Mubhemati'l-Kur'an*, t.y., s.3; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/202, 206.

⁸⁷ Bakara 2/253.

⁸⁸ Suyûtî, *el-İthân*, 2/1092; *Kitabu Mubhemati'l-Akran*, s.11, 12.

⁸⁹ Suyûtî, *el-İthân*, 2/1096, 1096; *Kitabu Mubhemati'l-Akran*, s.37.

⁹⁰ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Suyûtî, *el-İthân*, II/1096, 1110.

2.9. Yedi Harf Meselesi

Yedi harf meselesi, çok farklı izahların yapıldığı ama Kur'an tarihi bakımından önemini asla yitirmeyen bir konudur⁹¹. Hz. Peygamber'in, Kur'an'ın yedi harf üzerine indiğini belirten bazı hadisleri tartışmaların temelini oluşturur⁹². Problemin odak noktası ise, yedi harfin tayini konusu olmuştur⁹³.

Mekke ekolünden İbn Abbâs'a atfedilen bir rivâyete göre, Cebrail Hz. Peygambere Kur'an'ı bir harf üzerine okumuş, Hz. Peygamber ise onu yedi harfe varıncaya kadar arttırmasında ısrar etmiştir⁹⁴.

İbn Abbâs'a dayandırılan bir başka rivâyette Kelbî (v. 146/673) İbn Abbâs'ın "Kur'an yedi lûgat üzere inmiştir. Onlardan beşi Hevâzin kabilesinin oymaklarıdır"⁹⁵ şeklindeki sözünü nakletmektedir.

Bir başka kaynakta ise, İbn Abbâs, Kur'an'ın 'Kureyş' ve 'Huza'a'⁹⁶ olmak üzere iki kabilenin dili ile indiğini söylemiştir. Kendisine bu nasıl olur diye sorulunca: "Çünkü onların yurdu bir idi" diye cevap vermiştir⁹⁷.

Konu ile ilgili başka bir rivâyette İbn Abbâs, Kur'an-ı Kerim'in iki Ka'b lûgati üzerine indiğini, bunların Ka'b Kureyş ve Ka'b Huza'a olduğunu ifade etmiştir. Bu nasıl olur diye sorulunca, "Çünkü bu ikisi de bir yerdir" demiştir⁹⁸.

Bu rivâyetler arasında bir değerlendirme yapan Zerkeşi, kısacası Kur'an-ı Kerim'in genel itibariyle Mekke toplumunun konuştıkları Arap lehçesinde indiğini söylemektedir⁹⁹. Doğru olan da bu olmalıdır. Yedi harf meselesi İslâm'ın tebliği sürecinde ortaya çıkmış arızî bir durumdur. Zaruret kalktığı zaman tek bir okuyuşla okunur¹⁰⁰.

⁹¹ Cerrahoğlu, *Usûl*, s.96-97; Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, 3. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 1989, s.70.

⁹² Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'an", 5, 27, "Husûmât", 4, "Tevhid", 53; Müslim, "Müsâfirîn", 270, (818); Ebû Dâvûd, "Salât" 357; Tirmizî, "Kırâ'ât" 2; Nesâî, "Salât", 37; Muvatta, "Kur'an", 5.

⁹³ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/270-271.

⁹⁴ Buhârî, "Fedâilil-Kur'an", 6, "Bed'ul-Halk", 6; Muslim, "Salatu'l-Müsâfirîn", 272; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/269, 355; Zerkanî, *Menâhil*, s.83.

⁹⁵ Ebû Ubeyd de bu kolların: "Sa'd b. Bekir, Cücem b. Bekr, Nasr b. Muaviye ve Sakif" olduğunu söyler. Bkz. Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/283. Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzülü ve Kiratı*, s.34.

⁹⁶ Huzaa Mekke topraklarında yaşayan iki büyük kabileden biridir. Adnanîlerin soyu Hz. İsmail'e dayandırılır.

⁹⁷ Zerkeşi'den alını b kz. *el-Burhân*, 1/355.

⁹⁸ Zerkeşi, *el-Burhân*, s.355.

⁹⁹ Zerkanî, *Menâhil*, s.91.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Usûl*, s.101.

Mekkelilere göre Kur'an âyetlerinin sayısı 6220'dir. Yani kûsûrat 20'dir. Bu, yedi kıraat imamlarından biri olan Abdullah b. Kesir'in Mücâhid'den, Mücâhid'in ise İbn Abbâs'tan naklettiği görüştür¹¹⁴. İbn Abbâs'a dayandırılan bir başka görüşe göre, Kur'an'daki âyetlerin sayısı 6600'dür¹¹⁵. Zamahşeri'nin İbn Abbâs'a dayandırdığı bir rivâyete göre ise de Kur'an-ı Kerim'deki âyetlerin sayısı 6666'dir¹¹⁶.

Suyûtî'nin Sehavî'den naklen ifade ettiği gibi Kur'an'ın harf ve kelimelerini saymakla uğraşmanın bir faydası yoktur. Zira geçmişten günümüze dek onun yapısı ile ilgili olarak Müslümanların her hangi bir sorunu olmamıştır.

Sonuç

Tefsir ve tefsir usûlü kaynaklarında çeşitli isimlerle kendisinden bahsedile gelen Mekke ekolü, tefsir tarihinin merakla izlenen odak noktalarından biridir. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki tefsir araçlarına yenilikler ekleyen ve yeni metotlarla tefsir hareketine renk katan öncülerin başında bunlar zikredilmiştir. Devam eden süreçte onların yorumları ulema için kaçınılmaz bir kaynak haline gelmiştir.

Her ne kadar ilk dönem müfessirleri günümüzde olduğu gibi, sistematik olarak bir usûl çalışması içerisine girmemiş olsalar da onların benimsedikleri bazı görüşler daha sonra gelen nesil için bir usûl problemi olarak günümüze kadar taşınmıştır. Dolayısıyla Mekke ekolü müfessirlerinin benimsedikleri bazı görüşler, üzerinde durmaya değer mahiyettedir. Zirâ çalışmamızın ilgili bölümünde de değerlendirmeye çalıştığımız gibi usûl kitaplarındaki ulûmu'l-Kur'an'a hakkındaki bazı başlıklar Mekke ekolü müfessirlerinin görüşü üzerinde oluşmuştur. Kaynaklarda bunun ayrıntılarına sıkça rastlamak mümkündür. Ayrıca Kur'an ilimlerinin bazı dallarını ilgilendiren eserlerin ilk müellifi Mekke ekolü müfessirleri olmuştur.

Çalışmamızda işlediğimiz bazı konular oldukça önemli olduğu kadar bazı konuların tartışılmasının bir fayda getirmeyeceği açıktır. Biz daha önce kanaatimizi söylediğimiz için meseleyi burada tekrar etmiyoruz.

Şunu hemen belirtelim ki Kur'an'ın her âyeti hakkında görüş bildiren Mekke ekolü müfessirlerinin Kur'an ilimleri hususundaki görüşlerini bütün yönleriyle ortaya koymak zordur. Bu ancak daha kapsamlı bir çalışma ile olur.

¹¹⁴ Zerkanî, *Menâhil*, s.190; İbnu'l-Cevzî, *Fünûnu'l-Efnân*, s.241-243.

¹¹⁵ Demirci, *Usûl*, s.41.

¹¹⁶ Süleymân Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I/14.

Kaynakça

- Abdulazîz b. Abdullah el-Humeydî, *Tefsiru İbn Abbâs Min Merviyatihî fi't-Tefsîr min-Kütübi's-Sitte*, Mekke, t.y.
- Abdullah b. Abbas, *Tenviru'l-Mikbas min Tefsiri İbn Abbâs*, (neşr: Muhammed Ali Beydun), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.
- _____, *Tefsiru İbn Abbâs el-Musemmâ Sahifetu Ali b. Ebî Talha an İbn Abbâs fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim*, (Yay., ve haz. Raşid Abdulmun'im er-Recâl), Beyrût 1993.
- Abdullah Muhammed es-Selkinî, *Habru'l-Ümme Abdullah b. Abbas ve Medrese-tuhu fi't-Tefsîri bi Mekke*, Kahire 1986.
- Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî Ebû'l-Fadl es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Takdîm ve't-Ta'lik: Musâtafa Dîb el-Buğa), Dâru İbn Kesîr, 5. Baskı, Beyrût 2002.
- Cemaluddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Fünûnu'l-Efnân fi Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*, (tahk: Hasan Ziyâuddîn Atr), Dâru'l-Beşairi'l-İslâmî, t.y.
- _____, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, 4. Baskı, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrût 1407/1987.
- _____, *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nezair fi İlmi'l-Vucuh ve'n-Nezair*, Beyrut 1987.
- Ahmed b. Ali b. el-Müsenna et-Temîmî, *Müsnedu Ebî Ya'la el-Musilî*, (tahk ve tahric: Hüseyin Selîm Esed), Daru'l-Me'mun li't-Turas, Beyrut 1405/1985.
- Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rölü*, Şule Yay., İstanbul 1994.
- Ali Özek, "Kur'an'da İlmu'l-Vucuh ve'n-Nazair", İSAV, Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-III.
- Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991.
- Bedru'd-Din Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (tahk: Mustafa Abdulkadir Ata), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisaburî, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, (tahk: Hümejdî ed-Demirdaş Muhammed), el-Mektebetu'l-Asriyye, er-Riyad, 1420/2000.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hakim en-Nisâburî, *el-Mustedrek al's-Sahihayn*, (tahk: Mustafa Abdulkadir Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.

- Ebii Bekr Ahmed b. El-Hüseyn b. Ali el-Beyhaki, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 141311992.
- Ebu Davud, *Sünenu Ebî Davud*, İstanbul, 1401/1981.
- Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidi, *Esbâbu'n-Nüzûl*, (tahk: Eymen Sâlih Şa'bân), Dâru'l-Hadis, Kâhire 142412003.
- Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Magki el-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y
- Hibetullah b. Sellame b. Nasir el Makri, Fedailu'l-Kur'an, (tahk: Zuheyr eş-Şa-viş, Muhammed Kenari), el-Mektebetu'l-İslâmî, 1404/1984.
- İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*,
 —, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1968.
 —, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.
 —, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1988.
- İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırati*, 2. Baskı, İstanbul 1995.
- İsmet Ersöz, "Kur'an ve İlmu Esbabî'n-Nüzul", ISAV, Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III, s.319.
- M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yay., İstanbul 1991.
- Menna el-Kattan, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, Müessesetu'r-Risâle, 23. Baskı, Beyrut 141011990.
- Merkezu's-Sekâfeti ve'l-Meârifî'l-Kur'aniyye, *Ulûmu'l-Kur'an İnde'l-Müfssirin*, Mektebetu'l-İlâmî'l-İslâmiy, t.y.
- Muhammed b. Ahmed Ebi Bekr b. Farâh el-Kurtûbî Ebd Abdillâh Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahakâmi'l-Kur'an (Tefsir)*, (XX), 3. Baskı, (tahk: Ahmed Abdülalîm el-Berdunî), Kâhire 1372.
- Muhammed b. Ali el-Hudayrî, *Tefsiru't-Tabîin*, Daru'l-Vatan, er-Riyad 142011999.
- Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Camîu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an (Tefsir)*, Beyrut 1412/1992.
- Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtîm et-Temîmî, el-Besti Ibn Hibban, *Sahîhu İbn Hibbân*, (tahk: Şuâyb Amavut), 2. Baskı, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 141411993
- Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhari*, İstanbul 1401/1981.

- Muhammed Bakır el-Hucceî, *Tahkîku Havle İbn Abbâs ve Mekanetuhu fi't-Tefsîr ve'l-Maarifu'l-Uhra*, Beyrut 1990.
- Muhammed Emin b. Muhammed el-Muhtar el-Cekenî eş-Şenkitî, *Edvau'l-Beyan fi İzahil'l-Kur'an bi'l-Kur'an*, Beyrut t.y.
- Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Beyrût t.y.
- Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *İslâm'da Kur'an*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1988.
- Muhammed Nasiruddin el-Albanî, *Silsiletu'l-Ahadisu's-Sahîha*, 4. Baskı, Mektebetu'l-Maarif, er-Riyad 1408/1988.
- Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İstanbul 1998.
- Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, 4. Baskı, İstanbul 2006.
- Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücuah ve'n-Nezair*, (haz: Ali Özek), İSAV, İstanbul 1993.
- Muvatta, Mâlik b. Enes, *Muvatta*, İstanbul 11401/1981.
- Müslim, *Sahihu Müslim*, İstanbul 1401/1981.
- Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*, Beyan Yay. t.y.
- Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim Kur'an İlimlerine Giriş*, 3. Baskı, Ensar Neşriyatı, İstanbul 1989.
- Süleymân Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1997.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsiri'l-me'sur*, Kahire 1424/2003.
- _____, *Kitabu Mubhemati'l-Akrân fi Mubhemati'l-Kur'an*, t.y.
- Şahin Güven, *Kur'an'ın Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, Denge Yay, İstanbul 2005.
- Şerif Mansur b. Avnu'l-Abdelî, *el-Emsal fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Cidde 1406/1985.
- Tirmizî, *Sünenu't-Tirmizi*, İstanbul, 1401/1981.
- Zamahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zamahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, (tahk.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Ali Muhammed Muavvad, Riyâd, 1998.